

سه رئیس جمهور روحانی

حمیدرضا اسماعیلی

www.ketab.ir

536 2712

www.ketab.ir

اسماعیلی، حمیدرضا، ۱۳۵۸ -
سه رئیس جمهور روحانی - / حمیدرضا اسماعیلی
تهران: امیرکبیر، ۱۳۹۹.
۹۷۸-۹۶۴-۰۰۰-۲۱۱۷-۰
فتیا
DSR ۱۴۸۲
۹۵۵/۰۸۲۰۴
۷۳۲۹۹۲۰

سرشناسه:
عنوان و نام پدیدآور:
مشخصات نشر:
شابک:
وضعیت فهرست نویسی:
رده بندی کنگره:
رده بندی دیویی:
شماره کتابشناسی ملی:

سه رئیس جمهور روحانی

دکتر حمیدرضا اسماعیلی

چاپ اول ه زمستان ۱۴۰۰ ه ۵۰ نسخه

صفحه آرایی: معصومه محمدی ه امور چاپ: محمد امین رضاپور ه
چاپ و صحافی: واژه پرداز اندیشه ه

دفتر مرکزی: تهران، خیابان جمهوری اسلامی،

تقاطع خیابان سعدی، پلاک ۲

شماره تماس: ۰۲۱۳۳۹۰۰۷۵۱-۲ و ۶۱۲۸

کد پستی: ۱۱۴۳۸۱۷۸۱۸

amirkabirpub.ir

@amirkabirpubco

فهرست

مقدمه

۹

دوروش قدیمی در مطالعه رابطه دین و سیاست / ۱۲ / روش پژوهش / ۱۴ / دو نکته مهم در تحلیل رابطه دین و سیاست / ۱۵ / سه سطح تحلیل رابطه دین و سیاست / ۱۷ / گزاره‌های توصیفی دستوری درباره رابطه دین و سیاست / ۲۳ / گزاره‌های دستوری و سه سطح تحلیل رابطه دین و سیاست / ۲۴ / چهار مسئله اصلی اختلافی در رابطه دین و سیاست / ۱ / ۲۵ / استفاده از فقه و احکام دینی برای اداره جامعه و حکومت / ۲ / ۲۶ / استفاده از دین برای مشروعیت بخشی به نظام سیاسی / ۳ / ۲۸ / ورود روحانیان به عرصه قدرت و حکومت / ۴ / ۲۸ / بهره‌گیری از دین به عنوان ایدئولوژی برای مبارزه سیاسی / ۳۰ / چهار رهیافت اصلی در مسئله رابطه دین و سیاست / ۱ / ۳۲ / ابزارگرایی / ۲ / ۳۲ / تجددگرایی / ۳ / ۳۷ / بنیادگرایی / ۴ / ۳۸ / سنت گرایی / ۴۰ / ساختار و شیوه نگارش تحقیق / ۴۳ /

۴۵

فصل اول: تحولات دین و سیاست پیش از انقلاب

اندیشه و مواضع سیاسی علمای مشروطه‌خواه / ۱ / ۴۸ / تبیین مشروطه با ادبیات دینی / ۲ / ۴۹ / تنبیه‌الامة و تنزیه‌الملة مهم‌ترین اثر علمای مشروطه‌خواه / ۵۳ / اندیشه و مواضع سیاسی علمای مشروطه‌خواه / ۱ / ۵۵ / مواضع مشروطه‌خواهان و نقد آن‌ها بر مشروطه‌خواهان / ۲ / ۵۶ / مکتوبات شیخ

فضل الله؛ از مهم ترین منابع علمای مشروعه خواه / ۶۰ / آثار مشروطه بر روحانیت و جامعه دینی / ۶۳ / سیاست های دنیوی ساز پهلوی اول / ۶۶ / ۱. تولید ایدئولوژی سیاسی غیردینی / ۶۷ / ۲. دنیوی سازی دین در سیاست های دینی پهلوی / ۶۹ / ۳. دنیوی سازی جامعه (فرهنگی و نهادی) / ۷۲ / ۴. مقابله با روحانیان و نیروهای مذهبی / ۷۴ / ۱، ۴. کاستن از اختیار اجتماعی علما و به حاشیه راندن آنان / ۷۴ / ۲، ۴. نفوذ در دستگاه روحانیت و دولتی کردن آن / ۷۶ / ۳، ۴. فشار اقتصادی و تضعیف منابع مالی روحانیان / ۷۷ / ۴، ۴. ترور شخصیت و جنگ روانی علیه روحانیت / ۷۸ / ۵، ۴. حذف فیزیکی روحانیت / ۷۹ / واکنش روحانیان به سیاست های سکولارستی پهلوی اول / ۷۹ / ۱. دوره اول: از تأسیس پهلوی تا ۱۳۲۰ / ۷۹ / ۱، ۱. رویکرد مقاومتی / ۸۰ / ۲، ۱. رویکرد مشروطه گرا / ۸۲ / ۳، ۱. رویکرد مداراگر / ۸۶ / ۲. دوره دوم: از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ / ۹۰ / ۱، ۲. بازسازی حوزه ها و مدارس علمیه / ۹۱ / ۲، ۲. ایجاد روزنامه، تشکل و مدارس جدید / ۹۴ / ۳، ۲. مقابله با کسروی گری / ۹۵ / ۴، ۲. ارائه تفسیر عقلانی از دین و تلاش برای خرافه زدایی / ۹۶ / ۵، ۲. تلاش برای اجرای قوانین اسلام / ۹۷ / ۶، ۲. مقابله با بهائیت / ۹۸ / ۷، ۲. مقابله با استعمار / ۹۹ / ۸، ۲. تلاش برای اتحاد جهان اسلام / ۱۰۰ / ۹، ۲. بنیادگرایی دینی / ۱۰۲ / شرایط سیاسی و اجتماعی در دو دهه واپسین پهلوی / ۱۰۲ / شرایط حوزه و روحانیت در این دوران / ۱۰۸ / رابطه دین و سیاست در اندیشه سیاسی امام خمینی / ۱۱۳ / ۱. تأملی بر رهیافت دینی امام خمینی به سیاست / ۱۱۳ / ۲. اندیشه ولایت فقیه در دو دوره متفاوت / ۱۱۷ / جمع بندی / ۱۲۰ /

۱۲۳

فصل دوم: سید علی خامنه ای

درآمدی بر زندگی سیاسی / ۱۲۴ / دین و سیاست در اندیشه سیاسی آیت الله خامنه ای پیش از دوران ریاست جمهوری / ۱۳۰ / ۱. مبارزه و ایدئولوژی دینی / ۱۳۰ / ۲. حکومت دینی و مشروعیت آسمانی / ۱۴۴ / ۳. قانون و سیاست گذاری دینی / ۱۵۲ / ۴. حضور روحانیت در حکومت و سیاست / ۱۵۷ / دین و سیاست در اندیشه سیاسی آیت الله خامنه ای در دوران ریاست جمهوری / ۱۶۳ / ۱. ایدئولوژی و مبارزه سیاسی / ۱۶۴ / ۲. مشروعیت و حکومت دینی / ۱۷۰ / ۳. ورود روحانیت به حکومت / ۱۷۸ / ۴. قانون گذاری و سیاست گذاری

دینی / ۱۸۴ / جمع‌بندی / ۱۹۴ /

۱۹۷

فصل سوم: اکبر هاشمی رفسنجانی

درآمدی بر زندگی سیاسی / ۱۹۸ / دین و سیاست در اندیشه سیاسی آیت‌الله هاشمی پیش از دوران ریاست جمهوری / ۱ / ۲۰۸ / ایدئولوژی و مبارزه دینی / ۲۰۸ / ۲ / مشروعیت سیاسی و حکومت دینی / ۲۲۵ / ۳ / روحانیت و حکومت اسلامی / ۲۳۱ / ۴ / قانون و سیاست‌گذاری مبتنی بر دین / ۲۴۴ / اندیشه سیاسی آیت‌الله هاشمی در دوران ریاست جمهوری / ۲۵۹ / ۱ / ایدئولوژی و مبارزه دینی / ۲۵۹ / ۲ / مشروعیت سیاسی و حکومت دینی / ۲۷۷ / ۳ / قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری دینی / ۲۹۲ / ۴ / حضور روحانیت در حکومت / ۳۰۸ / جمع‌بندی / ۳۲۱ /

۳۲۵

فصل چهارم: سید محمد خاتمی

درآمدی بر زندگی سیاسی / ۳۲۸ / دوره نخست اندیشه سیاسی سید محمد خاتمی / ۳۳۱ / ۱ / ایدئولوژی و مبارزه دینی / ۳۳۱ / ۲ / مشروعیت سیاسی و حکومت دینی / ۳۴۷ / ۳ / قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری دینی / ۳۵۵ / ۴ / ورود روحانیت به حکومت / ۳۶۰ / دین و سیاست در اندیشه سیاسی سید محمد خاتمی در دوران ریاست جمهوری / ۳۶۹ / ۱ / ایدئولوژی و مبارزه دینی / ۳۶۹ / ۲ / حکومت دینی و مشروعیت سیاسی / ۳۸۴ / ۳ / قانون‌گذاری و سیاست‌گذاری دینی / ۳۹۷ / ۴ / حضور روحانیان در سیاست و حکومت / ۴۱۶ / جمع‌بندی / ۴۲۱ /

۴۲۵

فصل پنجم: مقایسه سه رئیس‌جمهور

ایدئولوژی و مبارزه سیاسی / ۴۲۷ / ۱ / آیت‌الله سید علی خامنه‌ای / ۴۲۷ / ۲ / آیت‌الله اکبر هاشمی رفسنجانی / ۴۳۲ / ۳ / حجت‌الاسلام سید محمد خاتمی / ۴۳۶ / حکومت دینی و مشروعیت سیاسی / ۴۴۰ / ۱ / آیت‌الله سید علی خامنه‌ای / ۴۴۰ / ۲ / آیت‌الله اکبر هاشمی رفسنجانی / ۴۴۳ / ۳ / حجت‌الاسلام سید محمد خاتمی / ۴۴۶ / قانون‌گذاری و سیاست‌گذار دینی / ۴۴۹ / ۱ / آیت‌الله سید علی خامنه‌ای / ۴۵۰ / ۲ / آیت‌الله اکبر هاشمی رفسنجانی / ۴۵۱ / ۳ / حجت‌الاسلام سید محمد خاتمی / ۴۵۶ / حضور روحانیت در سیاست

مقدمه

در هر جامعه به فراخور وضعیت حاکم بر آن، برخی مسائل و موضوع‌های فکری اهمیت بیشتری دارند. در ایران از گذشته‌های دور مسئله «رابطه دین و سیاست» از مسائل بنیادی اندیشه سیاسی بوده که آثار خود را در ابعاد دیگر این حوزه و نیز در عمل نشان داده است. در حقیقت بسیاری از مسائل ایران در پیوند با این «مسئله» قرار داشته‌اند. رابطه دین و سیاست که پیش از عصر تجدد در ایران طبیعی تلقی می‌شد، بعد از مشروطه به یکی از «مسائل اساسی» جامعه درآمد و در ادوار مختلف چالش‌های خاص خود را به همراه داشت. در عصر مشروطه، در دوره رضاشاه، در ایران پس از شهریور ۱۳۲۰، در جنبش ۱۵ خرداد، در انقلاب اسلامی و نیز در دوران جمهوری اسلامی همواره این مسئله به صورت جدی در میان نخبگان و اندیشمندان سیاسی مطرح بوده است. در مجموع هم دو جریان کلی حول این شکاف اجتماعی شکل گرفتند: نیروهای مذهبی و سکولارها. در این کش و قوس هر بار یک سو پیروز میدان بوده و تحولات اجتماعی و سیاسی کشور را پیش برده است. نیروهای مذهبی به رهبری روحانیت در طول سده گذشته در برابر اندیشه‌های سکولاریستی به مقابله نظری و عملی پرداخته و درباره پیوند دین و سیاست سخن گفته‌اند. هر کدام از آن‌ها به اقتضای ایدئولوژی و

وضعیتی که در آن به سر برده‌اند، به وجوهی از این پیوند اشاره کرده‌اند. در این دوره روحانیان متعددی دربارهٔ رابطهٔ دین و سیاست از منظر فقه سیاسی، اندیشه سیاسی، فلسفه سیاسی، نظریه سیاسی و کلام سیاسی سخن گفته‌اند.

از مهم‌ترین پرسش‌هایی که پژوهشگران در جامعهٔ مذهبی ایران باید به آن پاسخ دهند، رابطهٔ دین و سیاست است. بدون توجه به آن، شناخت اندیشهٔ سیاسی در ایران ناقص خواهد بود. این وضعیت بعد از انقلاب اسلامی و استقرار حکومت دینی اهمیت افزون‌تری یافت. در این دوره مسئلهٔ «رابطه دین و سیاست» در بطن اندیشهٔ سیاسی دولت‌مردان و نیروهای مذهبی قرار گرفت و پارادایم دینی تعیین‌کنندهٔ سیاست‌ها بود. سیاست‌ها در این مقطع می‌بایست با استدلال دینی تشریح می‌شد تا مشروع و مورد پذیرش باشد. شناخت موضوع‌هایی مانند توسعه، تنظیم سیاست خارجی، تدوین سیاست داخلی و حتی سیاست‌های فرهنگی، اقتصادی و نظامی بعد از انقلاب در گرو شناخت رابطه دین و سیاست در اندیشهٔ سیاسی مهم‌ترین روحانیان این دوره است.

به‌رغم این اهمیت و ضرورت، در پژوهش‌های صورت گرفتهٔ کنونی به موضوع عقاید و اندیشهٔ سیاسی دولت‌مردان و سیاست‌مداران ایرانی با محوریت «رابطه دین و سیاست» کمتر توجه شده است. البته پرداختن به همه این موارد، به دلیل گستردگی، در یک پژوهش ممکن نیست و باید بر اساس معیارهایی دست به گزینش زد. در این میان مطالعه آرای سیاسی روحانیان - کارگزاران جمهور اسلامی، که بر اساس اندیشه‌های مبتنی بر پیوند دین و سیاست در طول چندین دهه جامعه و حکومت را در ایران اداره کرده‌اند، ضرورت بیشتری دارد. آن‌ها به دلیل روحانی بودن و تأثیرگذاری بر امور کشور از طریق اتخاذ مشی‌ها و سیاست‌ها همواره مهم هستند.

در میان روحانیان - کارگزاران هم، رؤسای جمهور روحانی بیش از دیگران اهمیت دارند. آن‌ها از یک سو در حوزهٔ عمل دارای اهمیت بوده‌اند و به میزان

زیادی بر تحولات اجتماعی و سیاسی کشور تأثیر گذاشته‌اند و از سوی دیگر، در حوزه نظر با اظهار عقاید خود در تحولات گفتمانی نقش داشته‌اند. این افکار در قالب کتاب، سخنرانی (به‌ویژه خطبه‌های نماز جمعه) و مصاحبه انتشار یافته‌اند.

بر این اساس، موضوع اصلی کتاب حاضر تحلیل رابطه دین و سیاست در اندیشه و عقاید سیاسی سه رئیس‌جمهور روحانی در سه دهه نخست جمهوری اسلامی در ایران است. پژوهش حاضر می‌کوشد با بررسی منابع و آثار موجود، اندیشه و آرای سیاسی آنان را در این مسئله تدوین و آن‌ها را با یکدیگر مقایسه کند.

در این تحقیق «اندیشه سیاسی» به معنای عام به‌کار رفته و مقصود از آن عقاید، آرا، افکار و ایدئولوژی سیاسی است. یعنی هم عقایدی را دربرمی‌گیرد که از طریق مذهب، جامعه‌پذیری و ایدئولوژی سیاسی ذهن و اندیشه فرد را دربر گرفته‌اند و هم شامل عناصری است که شخص در تجربه‌های سیاسی با حرکت فکری خود به آن‌ها رسیده است.

«اندیشه سیاسی» در تناظر با زمان و شرایط پدید می‌آید و متناسب با آن متحول می‌شود. همین امر است که تفاوت آن را با فلسفه سیاسی که نظر به آرمان‌ها و فضایل دارد معلوم می‌سازد. این اندیشه‌ها گفت‌وگویی میان دولت‌مردان و نیروهای فکری ایرانی با پرسش و پاسخ‌های تاریخی است. همچنین واکنشی است از سوی آنان به مهم‌ترین پرسش‌های جامعه و شرایط پیرامونی که در ادوار مختلف متفاوت بوده است. به این موارد تحولات اجتماعی و سیاسی داخلی و خارجی ایران در طول دهه‌های گذشته را هم باید افزود که تأثیر خود را بر اندیشه سیاسی نیروهای مذهبی و کیفیت رابطه دین و سیاست نهاده است.

با این توضیح اهداف تحقیق حاضر به‌طور کلی عبارت‌اند از:

۱. بیان زمینه‌های فکری و شرایط تاریخی حاکم بر روحانیان شیعه در تاریخ معاصر؛ (که توانست بر نسل پدیدآورنده انقلاب اسلامی تأثیر بگذارد).